

УДК 340.12-054.74/75:94(477.75)

Рустем Хаялі,

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових дисциплін
Економіко-правового факультету Національного університету
«Одеська юридична академія»

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗНЯТТЯ З ОБЛІКУ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦІВ КРИМСЬКИХ ТАТАР (1954—1956 рр.)

У статті автор розглядає й аналізує правове регулювання скасування режиму спецпоселень.

Ключові слова: режим спецпоселень, спецкомендатура, спецпереселенці.

Зміни у правовому статусі висланців почали відбуватися після смерті Сталіна й у зв'язку з частковою демократизацією суспільно-політичного життя радянського суспільства. 5 липня 1954 р. приймається постанова Ради Міністрів СРСР № 1439-649 цс. «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпереселенців». У документі зазначалося, що в результаті подальшого зміцнення радянського суспільного і державного ладу та враховуючи, що в даний час основна маса спецпоселенців, будучи працевлаштована в сільському господарстві та промисловості, включилася в господарське та культурне життя й облаштувалась у нових місцях мешкання, і вважаючи, що у зв'язку з цим застосування щодо них нині існуючих обмежень у правовому становищі не викликається необхідністю, Рада Міністрів Союзу РСР ухвалила надати особам, які перебувають на обліку спецпоселень, займаючись суспільно корисною працею, право проживання в межах даної області, краю, республіки, а під час службових відряджень — право вільного пересування в будь-який пункт країни на загальних підставах. Це право не поширювалося на осіб з числа спецпоселенців, котрі не займалися суспільно корисною працею, порушували режим і громадський порядок у місцях поселення [1].

Суттєвих змін зазнає термін реєстрації висланців у комендатурі за місцем проживання. Відтепер відповідно до постанови особиста явка спецпереселенця на реєстрацію до органів МВС установлювалась один раз на рік. Особи, що змінюють

постійне місце проживання, зобов'язані були зніматися з обліку у спецкомендатурах і ставати на облік за новим місцем проживання в органах МВС СРСР.

Відповідно до постанови вперше з обліку знімалися окремі категорії спецпоселенців. Зокрема від обліку в органах МВС були звільнені і зняті з-під адміністративного нагляду діти до 16 років включно. З обліку знімалися діти, яким минуло 16 років, прийняті і направлені до навчальних закладів, з одночасним дозволом виїзду до місця навчання.

Одночасно скасовувалася система штрафів і арештів як адміністративних заходів покарання щодо спецпоселенців, за порушення режиму в місцях поселення.

Радам Міністрів союзних і автономних республік, виконкомам крайових, обласних рад депутатів трудящих ставилося завдання посилити політичну роботу серед спецпоселенців, залучаючи їх до активного суспільно-політичного життя. Спецпереселенці, як і всі інші трудящі, дістали ширший доступ до профспілкових, комсомольських організацій, а також мали заохочуватися і нагороджуватися за трудові успіхи, та використовуватися на роботі відповідно до їхньої освіти і спеціальності.

Ця постанова не поширювалася на осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, і засланих, які були направлені на поселення після відбування покарання [2].

Державою вживалися заходи, спрямовані на пом'якшення міри покарання за втечу або самовільне залишення місця

спецпоселення. Так, 13.07.1954 р. прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни». Відтепер осіб, які перебувають на спецпоселенні, за самовільний виїзд (втечу) з місць обов'язкового поселення притягали до кримінальної відповідальності відповідно до ч. 1 ст. 82 КК РРФСР і відповідних статей КК інших союзних республік [3].

Рішення радянського уряду та Президії Верховної Ради СРСР знайшли свою реалізацію в наказі міністра МВС СРСР № 00597 «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» від 16.07.1954 р., відповідно до якого, оголошуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від 13.07.1954 р. «Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 року «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни», та постанову Ради Міністрів Союзу РСР від 05.07.1954 р. № 1439-649 пс «Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців» де вказувалося, що:

спецпоселенці, змінюючи постійне місце мешкання, зобов'язані знятися з обліку у спецкомендатурі, а після прибуття до нового місця мешкання стати на облік в органах МВС. Про виїзд у від'їждження за межі області, краю, республіки спецпоселенці зобов'язані повідомляти у відповідну спецкомендатуру МВС;

реєстрацію спецпоселенців один раз на рік проводити в населених пунктах за місцем їх фактичного мешкання;

адміністративні заходи покарання у вигляді штрафу до 100 рублів або у вигляді арешту до 5 діб, що застосовуються до спецпоселенців за порушення режиму в місцях поселень, скасувати;

у тримісячний термін оголосити спецпоселенцям про їхні права й обов'язки та про кримінальну відповідальність за втечу з місця обов'язкового поселення;

за самовільний виїзд (втечу) з місця

обов'язкового поселення притягати спецпоселенців до кримінальної відповідальності. Справи на таких осіб подавати на розгляд народних судів за територіальністю;

у слідчих справах про втечі спецпоселенців з місць обов'язкового поселення, які перебувають у провадженні, звинувачення перекваліфікувати з Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26.11.1948 р. на ч. 1 ст. 82 КК РРФСР або відповідні статті КК інших союзних республік;

у місячний термін зняти з обліку органів МВС дітей спецпоселенців усіх категорій, які народилися після 31.12.1937 р., і надалі дітей на облік спецпоселення не брати;

про звільнення із спецпоселення дітей оголосити їхнім батькам або опікунам і зробити відповідні позначки у книгах сімейного обліку з посиланням на цей наказ;

дітям, яким минуло 16 років, для вступу до навчальних закладів дозволяти виїзд до будь-якого пункту країни;

зарахованих до навчальних закладів осіб знімати з обліку спецпоселення за висновками МВС-УМВС [4].

Важливе значення надавалося ідеологічній роботі в середовищі висланців. 26.06.1955 р. видано постанову Ради Міністрів СРСР «Про посилення агітаційно-масової та культурно-виховної роботи серед переселенців». Подальшими Указами уряду СРСР в 1955 р. зі спецобліку знімалися комуністи і члени їхніх сімей, учасники війни, сім'ї загиблих фронтників, викладачі навчальних закладів, інші категорії спецпереселенців [5].

У міру змін у суспільно-політичному житті в країні вживалися заходи, спрямовані на зняття з обліку інших категорій висланців. Так, постановою Ради Міністрів СРСР «Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців» від 24.11.1955 р. з обліку спецпоселень знімалися такі категорії:

учасники Великої Вітчизняної війни та особи, нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу, члени сімей загиблих на фронтах Вітчизняної війни та викладачі навчальних закладів;

жінки-спецпоселенки, що взяли законний шлюб з місцевими жителями, які не є спецпоселенцями;

жінки російської, української, білоруської та інших національностей, які не підлягали виселенню разом з кримськими татарами, за ознаками їхніх подружніх стосунків, що на даний час припинилися;

одинокі інваліди та хворі на невиліковну недугу, особи, котрі не можуть самостійно забезпечити своє існування і потребують постійного догляду.

Особи, зняті з обліку і звільнені з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР, дістали можливість мешкати в будь-якій частині країни, крім тієї області (краю, автономної республіки), де вони мешкали до виселення. Житлові будинки та інші приміщення, що належали звільненим зі спецпоселення, за колишнім місцем мешкання до виселення, поверненню не підлягали.

МВС СРСР ставилося за обов'язок забезпечення суворого дотримання паспортного режиму особами, звільненими зі спецпоселення.

Ради Міністрів союзних і автономних республік та виконкоми місцевих рад депутатів трудящих були зобов'язані провести серед спецпоселенців необхідну роз'яснювальну роботу у зв'язку з цією постановою.

Всім особам, знятим з обліку спецпоселень, згідно із зазначеними постановами, було роз'яснено, що зняття обмеження у зв'язку зі спецпоселенням не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права мешкати в тих місцях, звідки були виселені [6].

Повністю спецпоселенців кримських татар було знято з обліку режиму спецпоселень Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про зняття обмежень, пов'язаних зі спецпоселенням, з кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни» від 28.04.1956 р. без опублікування у пресі.

В Указі наголошувалося, що існуючі обмеження у правовому становищі виселених у 1944 р. з Криму на спецпоселення кримських татар — громадян СРСР у подальшому не викликаються необхідністю, у зв'язку з чим Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

зняти з обліку спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР кримських татар — громадян СРСР і членів їхніх сімей, виселених на спецпоселення в період Великої Вітчизняної війни;

вказати, що зняття обмежень, пов'язаних зі спецпоселенням з осіб, перелічених у статті першій цього Указу, не тягне за собою повернення їм майна, конфіскованого під час виселення, і що вони не мають права повертатися до місць, звідки були виселені [7].

У зв'язку з цим необхідно виділити такий факт. У 1946—1947 рр. з перевірно-фільтраційних таборів на спецпоселення прибули 148079 власовців, які перебували на службі вермахту фашистської Німеччини. У 1951—1952 рр., після відбуття шестирічного терміну, держава звільнила 93446 осіб. Тоді як діти спецпереселенців, будучи зовсім непричетними до війни, до «зради», проживали в умовах режиму спецпоселень аж до 1956 р. [8].

З ліквідацією режиму спецпоселень державою вживаються заходи щодо врегулювання статусу та укорінення кримських татар у місцях заслання. У 1956 р. у довідці про стан спецпереселенців, поданій до найвищих органів радянської держави, зазначалося: «Враховуючи, що Кримська область заселена в порядку планового переселення, найбільш доцільним буде створення обласної автономії на території Узбецької РСР, природні, кліматичні й економічні умови республіки є найближчими до умов їх колишнього місця проживання» [9].

У травні-червні 1956 р. радянським керівництвом було підготовлено пропозиції щодо вирішення питань, пов'язаних з депортованими в роки війни народами. Зокрема пропонувалося «розглянути питання про створення для громадян німецької, калмицької, чеченської, інгуської, карачаївської та балкарської національностей і кримських татар автономії у вигляді національних районів та округів у місцях їх нового поселення» [10].

У постанові ЦК КПРС «Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів» від 24.11.1956 р. підкреслювалося: визнати недоцільним надання національної автономії татарам,

які раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією тільки татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари склали менше однієї п'ятої частини всього населення, і що у складі РРФСР є татарське національне об'єднання — Татарська АРСР, а також те, що в цей час територія Криму є областю Української РСР. Разом із тим, враховуючи прагнення частини татар, які раніше проживали в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто побажає, мають право оселитися на території Татарської АРСР.

Водночас Рада Міністрів Татарської АРСР і обком КПРС були зобов'язані надавати необхідну допомогу в господарському і трудовому облаштуванні татарському населенню, яке прибуватиме на постійне місце мешкання до республіки [11].

На підставі рішень союзних органів влади Рада Міністрів УРСР приймає постанову «Про розселення татар, німців, греків, болгар, вірмен та інших осіб, які раніше проживали в Кримській області, а зараз повертаються з місць спецпоселень» від 15.12.1956 р., в якій ухвалила:

визнати недоцільним розселення на території Херсонської, Запорізької, Миколаївської та Одеської областей кримських татар. Зобов'язати виконками обласних, міських, районних рад депутатів трудящих цих областей призупинити прийом осіб, які повертаються з місць спецпоселень;

розглянути питання про сім'ї висланців, які вже проживають на території областей і переселити їх до інших областей республіки, а також за межі УРСР [12].

Отже, режим спецпоселень було створено за національною ознакою для окремих категорій громадян. Він передбачав максимальне обмеження особистих, політичних і соціально-економічних прав депортованих осіб, сконцентрованих у «спецелищах», «спецмістечках». Статус спецпереселенця в Узбецькій РСР по-

збавив висланців громадянства — стійкого правового зв'язку з Кримською АРСР і РРФСР, який передбачав взаємні права та обов'язки. Частина висланців у період режиму спецпоселень не отримала паспортів і фактично належала до осіб без громадянства. Водночас заходи радянської держави щодо скасування режиму спецпоселень не слід розглядати як процес реабілітації репресованих народів.

Висланці могли звернутися до органів місцевої влади та управління тільки через коменданта спецкомендатури, який вирішував усі питання суспільного життя висланих на підставі прийнятих законодавчих актів найвищими органами влади та управління СРСР і союзних республік. Зняття з обліку спецпереселенців здійснювалося зі збереженням певних правових обмежень. Висланці позбавлялися права на повернення до місць, звідки були вислані, права на рухоме і нерухоме майно, конфісковане радянською державою під час виселення, права бути обраними до місцевих та найвищих радянських органів влади. Висланці в період режиму спецпоселень були позбавлені й основних конституційних обов'язків: дотримуватися Конституції Кримської АРСР (ст. 97), виконувати військовий обов'язок (ст. 99), захищати батьківщину (ст. 100).

Правовий статус висланців не вписувався в широко відомий марксистсько-ленінський принцип, сформульований Ф. Енгельсом: «Немає прав без обов'язків, немає обов'язків без прав». На практиці у звичайному житті висланці були обмежені у своїх правах та обов'язках, які не були передбачені Конституціями СРСР, РРФСР та Кримської АРСР. При цьому необхідно зазначити, що з перетворенням Кримської АРСР на Кримську область у складі РРФСР у 1945 р. Конституція республіки не була скасована. Фактично скасування Кримської АРСР передбачало автоматичне скасування дії Конституції автономії.

ПРИМІТКИ

1. Реабилитация народов и граждан (1954—1994 гг.) / сост. И. Алиев. — М., 1994. — С. 21—22.

2. Хаяли Р. И. Спецконтингент: крымский народ в условиях трансформации советской этнополитики (1944—1967 гг.) Р. И. Хаяли. — Симферополь : ДОЛЯ, 2006. — С. 101.

3. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. (Документи. Факти. Свідчення.) : зб. док. (1917—1991). / упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Муз. Україна, 2004. — С. 237.
4. Там само. — С. 238—239.
5. Некрич А. Наказанные народы. — Нью-Йорк : Хроника, 1978. — С. 110.
6. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. (Документи. Факти. Свідчення.) : зб. док. (1917—1991). / упоряд. Ю. Білуха, О. Власенко. — К. : Муз. Україна, 2004. — С. 243—244.
7. Крымскотатарское национальное движение : в 4 т. / РАН. Центр по изучению межнациональных отношений / сост. М. Н. Губогло, С. М. Червоная. — М., 1992. — Т. 2. Документы. Материалы. Хроника. — С. 50.
8. Хаяли Р. И. Зазнач. праця. — С. 97—98.
9. Бугай Н. Ф. Л. Берия И. Сталину. Согласно Вашему указанию... / Н. Ф. Бугай. — М. : АИРО—XX, 1995. — С. 288.
10. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х — середина 80-х гг.) / О. В. Волобуев // Отечественная история. — 1994. — № 1. — С. 157.
11. Волобуев О. В. Там само. — С. 158.
12. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб» : зб. док. та матер. / упоряд. : О. Г. Бажан и Ю. З. Данилюк, С. А. Кокин и О. А. Лошицкий. — К., 2004. — Ч. 1. — С. 89—90.

Хаяли Рустем. Регулирование снятия с учета спецпереселенцев крымских татар (1954—1956 гг.).

В статье автор рассматривает и анализирует правовое регулирование отмены режима спецпоселений.

Ключевые слова: режим спецпоселений, спецкомендатура, спецпереселенцы.

Hayali Rustem. Regulation deregistration special settlers crimean tatars (1954—1956 years).

The article deals and analyses the legal regulation of the special deported regime abolition.

Key words: special deported regime, special commendatory, special deportees.